

DEMON

Varianta *dîmon*, existentă încă din vechea limbă românească, o găsește Tiktin, *R.-deutsches Wb.* p. 520, «surprinzătoare», din cauza prefacerii în *i* a lui *é*, care contrazice legea fonetică respectivă. Și doar o încercare de a explica acest fapt curios făcuse cu mulți ani înainte A. Philippide, *Principii de istoria limbii*, pag. 236, invocând «frica vorbitorului de a pronunța cumsecade». Într'adevăr, o ființă atât de primejdioasă ca 'dracul' nu poate fi pomenită la orice pas, și dacă totuși împrejurările vieții ne silesc la aceasta, căutăm să-i modificăm într'o măsură mai mare ori mai mică numele. Tiktin nu pomenește nimic de explicația lui Philippide, probabil pentrucă n'o cunoștea; altmintrelea nu înțeleg de ce ar fi preferat să pună în locul ei un simplu «auffallend».

Nu încape îndoială că punctul de vedere din care se pune Philippide, este just. În diferite limbi dăm peste numeroase exemple analoage. Cu deosebire numele diavolului și al lui Dumnezeu sunt supuse la tot soiul de transformări dintre cele mai profunde, deși sentimentele din care pornește această atitudine față de cele două ființe supranaturale se deosebesc dela una la alta (prima ne inspiră frică, a doua, venerație). Astfel frc. *dieu* devine *bleu* în *morbleu*, *parbleu*, etc., germ. *Gott(es)* apare ca *potz* în *potztausend*, *potz Wetter* ș. a., frc. *diable* s'a schimbat în *diantre*, *diacre*, *pueble*, ital. *diavolo* în *diascolo*, *diamine*, friul. *deaul* în *diambri* (v. W. Meyer-Lübke, *Rom. Etym. Wb.* 2622), germ. *Teufel* în *Deixel*, etc. etc. Pentru modificările de aceeași natură suferite de numele lui Dumnezeu și al diavolului în limbile spaniolă și portugheză a adunat un bogat material L. Spitzer, *Zeitschr. f. rom. Philologie* XLIV (1924), pag. 588, Nr. 7 și 8¹). Să se compare apoi cele spuse de S. Pușcariu, *Dacoromania* II, pag. 35—6 despre istorom.

¹) Linguistul german tratează chestia dintr'un punct de vedere mai general: pornind dela span. *¡polama!* (așa-i intitulat articolul însuși), ajunge să studieze pe de o parte prefacerile la care sunt supuse cuvintele «tabou» de sorul celor de mai sus, pe de altă parte expresiile obscene, și ele interzise, dar din motive diferite. Legătura între aceste două categorii de elemente lingvistice, care s'ar părea, cel puțin în unele cazuri, neașteptată, nu provine dela Spitzer însuși, ci dela limbajul omenesc: există adesea cuvinte formate din bucați aparținând la ambele categorii.

drac (pentru 'regulatul' **drâc*) și articolul lui G. Pascu, *Les noms du diable* (*Arhivum Romanicum* V [1921], împreună cu recensia mea din *Arhiva*, XXX (1923), pag. 117 urm.

Și totuși, în cazul nostru special, explicația dată de Philippide, deși principial justă, nu poate satisface. Înainte de toate schimbarea lui *démon* în *dimon* este prea neînsemnată, pentru a ne închipui că vorbitorul ar putea, într'adevăr, să aibă impresia că nu pronunță numele diavolului. Comparând această prefacere cu cele deja amintite, observăm lesne ce diferență mare există între ea și acelea, care fac cuvintele respective pur și simplu de nerecunoscut. Afară de asta, nu trebuie să pierdem din vedere un amănunt de cea mai mare importanță pentru discuția de față. Cu toată existența variantei *dimon* în limba veche românească și în toponimie (*Dimonul* din jud. Vâlcea), unde nu poate fi decât sinonimul perfect al lui *demon*, este incontestabil că forma cu *i* a luat naștere numai după ce cuvântul nostru a început a fi aplicat oamenilor și, în special, copiilor cu sensurile notate de Tiktin, *loc. cit.*: 'Teufel, Bosewicht; Bengel, Schlingel'. Aici cred că este de căutat cauza schimbării de care mă ocup în acest articol: oamenilor răi, de toate categoriile, li s'a spus *dimon*, cu *i*, dacă nu chiar din capul locului, în orice caz foarte curând după prima întrebuintare figurată a acestui termen, rămânând forma veche pentru denumirea diavolului propriu zis¹⁾. Nu trebuie să ne închipuim însă că la crearea acestei situații au contribuit elemente de felul celor arătate mai înainte, că, adică, părinții au spus copiilor *dimon*, și nu *démon*, fiindcă s'ar fi temut de invocarea acelei ființe primejdioase, care ar fi putut pricinui vreun rău odraslelor lor, altfel așa de scumpe. Probă că asemenea gânduri n'au intrat în considerație avem, între altele, faptul că se zice și sigur s'a zis de mult acelorași dragi odoare cu un sinonim al lui *demon*, anume *drac*, fără să-i fi adus nicio modificare eufemistică, ba din contra, i s'a adăugat, pentru a-i mări expresivitatea, atributul *împelșat*. Nici diferențierea,

¹⁾ Că cu vremea varianta nouă s'a substituit câteodată celei primitive, dovedesc textele vechi românești și toponimia, și nici nu se putea altminterlea, întrucât *dimon*, cu toată transformarea suferită, continuă să însemneze același lucru în muntea noastră chiar în momentul întrebunțării lui metaforice. Dar, — și aici stă partea interesantă a chestiei, — forma *demon* s'a specializat în sensul ei original și nu s'a aplicat niciodată oamenilor, adică n'a luat locul lui *dimon*.

în sensul ei obișnuit, n'a avut vreun amestec aici. Vreau să spun că nașterea variantei *dimon* nu se datorește tendinței de a separa și formal două noțiuni, atât de deosebite în aparență, dar pentru care limba, nu interesează din ce cauză, oferă un singur cuvânt.

Prefacerea lui *démon* în *dîmon*, a fost provocată de affect. Când spunem cuiva 'diavol', 'drac', etc. ne găsim într'o stare de enervare neobișnuită¹⁾; altmintrelea n'am recurge la expresii așa de viguroase. Se știe însă cât de puternic influențează astfel de momente psihologice asupra vorbirii. Lucrul este recunoscut, cred, de toată lumea. Dar, ca să ilustrez și mai bine susținerile mele, voi cita părerea lui A. Philippide, nu numai pentru că vine de la un învățat cu mare autoritate, ci și mai ales, pentru că acest linguist are față de curentele nouă din disciplina noastră o atitudine extrem de rezervată. Iată ce cetim în *Originea Românilor*, vol. II, pag. 268: « Aici, unde este vorba de limba deja existentă care se schimbă, sentimentul provoacă numai reproducerea instrumentului deja existent și nu poate decât să-l modifice puțin, în sensul acela că sentimentele de excitare închid mai tare sunetele, iar cele de deprimare le deschid mai tare ori fac să înceteze vibrarea coardelor vocale, așa că toate sunetele devin afone »²⁾). Ei bine, deosebirea dintre *démon* și *dîmon* constă tocmai în faptul că varianta a doua are o vocală mai închisă decât prima. Când mamele spun copiilor 'drac', — mă refer la acest caz ca cel mai frecvent, cum recunoaște și Tiktin, *loc. cit.*, iar eu aș adăuga și cel mai vechiu, — trebuie să fie din cale afară de năcăjite și mâniase. Aceste sentimente dictează modul de articulare a cuvântului respectiv, făcând ca organele vocale să se lipească mai mult unele de altele și să se apese reciproc cu cea mai mare putere. Rezultatul nu poate fi altul decât închiderea sunetelor până la maximum.

1) Mă pun în situația primului individ vorbitor care s'a folosit de asemenea cuvinte la adresa semenilor săi, ori, ceea ce-i tot una, în situația aceluia care le-a întrebunțat pentru întâia oară în acest mod, și nu din punctul de vedere al situației actuale. Cu alte vorbe, încerc să dau fenomenului o explicație stilistică, singura justă sau cu mai multe șanse de a se apropia de adevăr, nu una gramaticală

2) Sublimat de mine.

Astfel *démon* s'a prefăcut în *dímon*¹⁾. Și, dacă nu mă înșel, cred că închiderea a mers și mai departe, ducând la transformarea lui *dí-* în *d'i-* și apoi în *ghi-*: am auzit (ori mi se pare numai?) zicându-se și *ghímon* (sau, poate, *d'ímon*).

Și cu asta trec la celălalt nume al dracului, care se dă copiilor în exact aceleași condiții psihologice: *diavol*. Aici situația este numai în parte asemănătoare cu cea constatată la *demon*. Într'adevăr, cu sensurile notate de Tiktin, *op. cit.*, pag. 543, col. 1, anume 'Teufels-, Mordskerl, Schlingel, Schelm', se întrebuințează numai două (nu toate cele trei) variante ale cuvântului, adică *diavol* și *ghiavol*, dintre care prima are și însemnarea proprie, din limbajul bisericesc²⁾, unde forma să zicem oficială este *diavol* (trisilabic!). Vra să zică la început de tot am avut pronunțarea cu trei silabe, care continuă să existe în vorbirea îngrijită, cu tempo lent³⁾ și păstrează înțelesul primitiv de 'Verführer'; din aceasta a rezultat în limbajul familiar, al cărui ritm este totdeauna mai rapid, varianta bisilabică *didvol* (Tiktin, *loc. cit.*, o și caracterizează ca atare), și în sfârșit s'a ajuns, prin intermediul acesteia, la ultima, anume *ghidvol*. Este mai mult decât probabil că forma cu două silabe s'a născut în legătură cu întrebuințarea cuvântului nostru la adresa copiilor... îndrăciți: starea sufletească a vorbitorului a provocat închiderea mai mare a spațiului dintre limbă și palat, la pronunțarea primei silabe, care s'a nimerit (nici n'ar fi fost posibil altminterlea!) să poarte accentul cuvântului, și astfel *i* s'a prefăcut în *î*. Această variantă a avut și continuă să aibă până astăzi ambele sensuri, propriu și figurat, ale termenului în discuție.

¹⁾ Paralele din alte limbi pot cita pe germ. *Teufel*, care, în momente asemănătoare cu cele descrise mai sus, se pronunță *Ttueufel*, cu un *t* prelungit din cauza străngerii cu mare putere a organelor vocale unele de altele. Iar, în alt sens, pe germ. *ja*, devenit în anumite împrejurări *tja* (adică în loc de o deschidere relativă a locului dintre limbă și palat, așa cum se face pentru *î*, se produce o închidere, adică exploziva *t*).

²⁾ În treacăt fie zis, și acest fapt vorbește contra presupunerii, de care am amintit mai sus, că *demon* ar fi devenit *dímon* din cauza fricii părinților de a se adresa copiilor cu numele dracului.

³⁾ Cf. spusele lui L e r c h din *Jahrbuch fur Philologie* I (1925), pag. 96 urm., care explică în același chip pentru ce frc. *diable* a păstrat pe *di* nemodificat, pe când *durnum*, de pildă, a devenit 'regulat', *jour*.

Dar atunci când *dăvol* servea drept vorbă de ocară la adresa copiilor, sentimentele de ciudă și mânie ale mamelor (căci ele intră în considerație înaintea tuturor) au făcut ca organele vocale să se închidă și mai mult, până când *dj-* s'a pronunțat *d'-*, apoi *ǵ*, prin urmare cuvântul întreg a devenit *ghăvol*. După câte știu, se zice așa numai în sens figurat (Tiktin socotește această formă drept populară, după cum pe *diavol* îl prezintă ca familiar. Ar urma că toate trei variantele au și însemnarea proprie și pe cea metaforică, iar deosebirea între ele ar fi numai de natură socială, că, adică, ar varia pronunțarea dela o categorie de oameni la alta ¹⁾.

Modificările fonetice discutate aici, și adică *di* > *d'* > *ǵ* există prin unele regiuni ale Daciei ca fenomene 'regulate', pentru care n'avem nevoie să recurgem la explicații de felul celor de mai sus. Cu ajutorul lui G. Weigand, *Linguistischer Atlas des dakorumänischen Sprachgebietes*, hărțile Nr. 4, 5, 12, 13, 20, 21, 28, 29 și 37, se poate urmări geografic răspândirea acestor prefaceri, iar A. Philippide, *Originea Românilor II*, pag. 163 urm. ne arată și în ce cuvinte s'au produs ele. Pomenesc de acest lucru, pe de o parte pentru a dovedi că fenomenul fonetic în discuție este nu numai posibil, ci și real pe terenul limbii românești din Dacia, pe de altă parte însă pentru a preveni pe acei cari ar fi dispuși să stabilească vreun raport de cauzalitate între transformările suferite de cuvintele *demon* și *diavol* și cele din alte elemente lexicale. Primele sunt produsul specific al afectului, celelalte se datoresc unor cauze cu totul diferite, pe care, judecând după întinderea geografică a fenomenului, aș fi dispus să le atribui unei influențe străine, anume ungurești. De asemenea nu trebuie să ne lăsăm înșelați de aparențe și să ne

¹⁾ Forma *ghavol*, cu înțelesul propriu, am găsit-o la Candrea-Densusianu-Speranția, *Graul nostru I*, pag 45, r. 11 (jud. Vâlcea) și 238, r. 7 și 2 jos (jud. Buzău), apoi la I. Agârbiceanu, *Adevărul literar* dela 25 Aprilie 1926. Această constatare nu surprinde și, mai ales, nu atinge întru nimic explicația mea. Ce-am spus mai sus despre varianta *démon*, care păstrează ambele însemnări, se potrivește și aici. vorbitorul nu uită o clipă că *diavol* (bisilabic) s. *ghavol* sunt unul și același cuvânt cu *diavol* (trisilabic), dacă le întrebuițează cu privire la oameni. Lucrul principal este că aceste forme au luat naștere supt influența stărilor afective, ceea ce nimeni nu poate tăgădui. Do vadă, pe lângă cele de până aici, avem faptul că la copu (și oameni în general) nu li se zice nici *demon*, nici *diavol* (cu trei silabe)

închipuim că, dacă în bulgărește, de pildă, întâlnim dialectal *gávól* (alături de variantele *d'ávól* și *dijávól*, Berneker, *Slavisches etymologisches Wörterbuch* I, p. 199¹⁾, forma românească corespunzătoare ar proveni dela vecinii noștri din sudul Dunării. Căci fenomenul ne întâmpină pretutindeni și în limbile cele mai diferite cu putință, de exemplu frc. dial. *gūinde* și *guindo* pentru *dinde* și *dindon*, *ghieu* pentru *dieu*, *guiable* pentru *diable* (v. N. Maccarrone, *Archivio glottologico italiano*, Sezione neolatina XX [1926], pag. 103, nota 59), friul. *gául* (alături de *diául* < *diabolus*), *skugéle* (al. de *skudiéle* < *scutella*) ș. a. (v. P. E. Guarnerio, *Fonologia romanza*, Milano 1918, pag. 429). Voiu mai cita, tot pentru a arăta întinderea fenomenului, megl. *ghiafur* 'folos' (= arom. *diafur*) < n grec. *διάφορο* (Th. Capidan, *Meglenoromîni* I, pag. 85), mold. *oghidál* '(Stepp-, Schlaf-) Decke', cu varianta, foarte interesantă, dela Dosoftciu *odiál* < slav. *odělo* 'Hulle' (Tiktin, *op. cit.*, pag. 1083, col. 2), dacorom. *ghibáciu* (< slav. **gybakъ*), devenit liter. *dibaciu* prin hiperurbanism, tocmai din pricina ușurinții cu care *di-* poate să se prefacă în *g*, *dibui* alături de *ghibui* (Tiktin, *op. cit.*, pag. 543, col. 2), etc.

În sprijinul afirmației mele cu privire la influența pe care o exercită afectul asupra limbii, modificând-o adesea împotriva 'legilor fonetice', vin și câteva cuvinte românești foarte apropiate de *dímon* și *ghíavól* sub raportul valorii lor semantice. Acestea sunt: *spurcat*, *pogan* și *proclét*. Cel dintâiu se accentuează când pe ultima, când pe prima silabă. Accentuarea pe *a* este 'regulată' și de aceea foarte obișnuită. Afară de asta, trebuie considerată și ca cea mai veche. Dacă s'a născut totuși o formă nouă, cu accentul pe silaba dintâi, ea nu se poate explica decât cu ajutorul considerațiilor de mai sus: când vorbitorul era stăpânit de supărare, mânie, ură ș. a., accentul trecea pe silaba dinainte, într-o toată forța pusă în mișcare de stările sufletești respective cerea să se concentreze asupra începutului cuvântului. Este păcat că Tiktin, *op. cit.*, pag. 1479, col. 1—2 se mărginește să spuie că *spúrcat* apare deja în vechile texte românești, alături de varianta tradițională. Ar fi trebuit să arate,

¹⁾ Observăm ce asemănare neobișnuită este între variantele românești și cele bulgărești ale cuvântului nostru!

măcar aproximativ, și în ce condiții sunt întrebuințate cele două forme. Căci citatele pe care le face nu dau nici o indicație asupra chipului de a se accentua cuvântul în discuție. Am impresia că aici n'a intervenit diferențierea constatată la *démon*, resp. *dïmon*, că adică varianta 'regulată' să-și păstreze sensul propriu, cealaltă să aibă valoare metaforică. Este drept că diavolului, păgânilor, ereticilor, etc., li se zice *spûrcat*, tot așa oamenilor vinovați de fapte care, pentru moment, îi identifică în ochii vorbitorului cu astfel de ființe. Dar pretutindeni în aceste cazuri afectul iese la iveală și, deci, datorită lui, nu împrejurrării că ne exprimăm figurat, recurgem la forma accentuată pe prima silabă. Altmintrelea cum s'ar putea explica întrebuințarea aceleiași variante la adresa unor animale (așa spune Tiktin, *loc. cit.*)? Nu știu care anume animale se găsesc în aceste condiții speciale, dar îmi închipui că trebuie să fie unele dintre cele sălbatice, mai feroase și, deci, apte să stârnească în om spaimă și alte sentimente asemănătoare. Întâmplător am găsit la I. A. C a n d r e a, *Graiul din Țara Oașului (Buletinul Societății Filologice, București, II [1906])*, de două ori (pag. 67, r. 4 jos și 68, r. 4 sus) *bala a spûrcată* [povestitorul vorbește de un balaur], ceea ce întărește presupunerea mea.

Celelalte două cuvinte amintite mai sus, *pogan* și *proclat*, merg împreună și se deosebesc de *spûrcat*. Ele n'au fost niciodată în situația acestuia din urmă, să se întrebuințeze, adică, și propriu și figurat. Tot așa n'au putut varia în aplicarea lor la ființe și lucruri, după cum vorbitorul era sau nu stăpânit de afect. Dela început ele au avut în semnificația lor ceva care le făcea potrivite pentru exprimarea stărilor sufletești cele mai puternice. La *pogan* se vede acest lucru din sensurile pe care le are și, probabil, le-a avut totdeauna. Tiktin, *op cit.*, pag. 1202, col. 1 îl traduce prin 'abscheulich (hässlich); schrecklich; [hohen Grad bezeichnend] gewaltig, machtig, stark': prin urmare, numai calități superlative din punctul de vedere al groazei, forței ș. a. De aceea s'a accentuat din capul locului și se accentuiază mereu *pógan*, nu numai contra spiritului limbii românești, care cere ca orice cuvânt în *-an* să poarte accentul pe silaba finală, ci și împotriva regulii de accentuare din limba de origine (atât vechea bulgară, cât și toate limbile slave vecine cu a noastră, adică bulgara, rusa și ruteana, apoi slovaça

și poloneza, cu singura excepție a sârbei, accentuiază cuvintele corespunzătoare pe *a*).

Ce-am spus despre *pogan*, se potrivește aproape fără nicio restricție, și lui *próclēt*. T i k t i n, *op. cit.*, pag. 1266, col. 1 îl traduce prin 'verflucht, -dammt', adăugând 'daher als Epitheton von Teufeln, bösen Geistern, Ketzern, etc.', iar accentuarea contravine în parte regulii românești (e drept că noi avem și un *-et* neaccentuat) și celei slave (cu aceeași excepție a limbei sârbești). Sinonim cu *proclēt* este *treclēt* (numai în vechea română) 'dreimal verflucht'. T i k t i n, *op. cit.*, pag. 1646, col. 2 crede că strămutarea accentului de pe ultima silabă (cum era în slavonește) pe prima se datorește influenței lui *próclēt*, cu care se întrebuițea într'un fel de formulă consacrată (cf. « *Cine va mai scorni pîră, . . . să fie treclēt și proclēt ot gospoda boga amin* »). Cred că are dreptate, nu numai pentru că întâlnim și accentuarea originală, *treclét*, ci și din altă cauză. Acest cuvânt n'a ajuns niciodată popular, dimpotrivă a aparținut totdeauna limbii textelor religioase, care se știe ce influență puternică suferea din partea modelelor slave. Și apoi, o expresie care nu trăește, care nu se întrebuițează în graiul viu de toate zilele, nu poate fi modificată subțimboldul stărilor sufletești de tot soiul.

Și la alte cuvinte, deosebite de acestea, se poate observa o strămutare a accentului firesc, când intră în joc o stare afectivă puternică. Astfel neologismul *pardón*, așa de curent în vorbirea obișnuită, se pronunță adesea *párdon* cu lungirea sensibilă a primei silabe. Am observat nu numai la alții, ci și la mine însumi, că, în anumite împrejurări, accentul acestui cuvânt se schimbă dela locul unde l-a fixat și spiritul limbei lui de origine și acela al limbei noastre. Când cerem cuiva iertare fără vreo intenție deosebită, de pildă când vrem să ne facă loc, accentuăm silaba ultimă și pronunțăm cuvântul repede. Dacă ne simțim însă vinovați într'un chip oarecare față de o persoană străină, pentru că o călcăm sau lovim din nebagare de samă, schimbăm imediat, și fără să observăm, pronunțarea cuvântului, trecând accentul pe prima silabă, careia totodată îi lungim apreciabil durată. În modul acesta insistăm asupra părții dela început, care, de obicei, are mai mare importanță, întrucât conține înțelesul propriu zis al cuvântului, și arătăm, prin urmare, celui față de care am greșit că-i acordăm atenția cuvenită, că

pronunțăm, adică, formula de scuză cu toată grija și seriozitatea impusă de situație.

S. P u ș c a r i u (scrisoarea dela 5 Oct. 1930) face, cu privire la diverse afirmații ale mele, următoarele observații: «*Diavol* în pronunțarea mea e bisilab (ca de altminteri și *teatru*, etc.)». Cred că toți Românii pronunță așa. Când eu am spus (v. mai sus, pag. 143) că pronunțarea cu trei silabe există în vorbirea îngrijită, cu tempo lent, m'am gândit în primul rând la limbajul bisericesc, unde subst. *diavol* este într'adevăr trisilabic. Trebuie numai precizat că preoții se silesc să respecte anumite particularități lingvistice din veacurile trecute, cum probează, între altele, pronunțarea *fiul (lui Dumnezeu)*, care în gura tuturor celorlalți Români a dispărut de mult, fiind înlocuită prin *fiu(l)*. «*Pardon* în a f e c t corespunde unei pronunțări curat franțuzești: accentul pe silaba întâia, când cuvântul începe cu consoană (*bonté, vénéz*, etc.), și pe a doua când începe cu vocală (*imbécile, animal*, etc.)». Afirmația aceasta este foarte justă, dar trebuie luată numai în sensul că situația din românește seamănă întâmplător cu cea din franțuzește: noi punem un accent afectiv pe prima silabă din *pardon*, nu pentru că am fi influențați de Franceji, ci pentru că aceeași stare sufletească provoacă și la unii și la alții o strămutare de accent identică. Cf. J. M a r o u z e a u, *Accent affectif et accent intellectuel* în *Bulletin de la Société de linguistique de Paris XXV* (1924—5), fasc. 1, pag. 79 urm. (reprodus de L e o S p i t z e r, *Meisterwerke der romanischen Sprachwissenschaft I*, Munchen 1929, pag. 69 urm.), unde este vorba tocmai de limba franceză. Pentru *dî-* > *ghî-* cf. încă un exemplu franțuzesc: *bondieu* sună câteodată în vorbirea populară *bonguiou* (H. B a u c h e, *Le langage populaire*, ediția II, Paris 1929, pag. 200, col. 2). În ce privește reflexele galoromanice ale lat. *deus* și *diabolus*, din care am citat mai sus câteva, interesante pentru modificările lor fonetice, să se vadă acum W. v. W a r t b u r g, *Franzosisches etymologisches Wörterbuch*, vol. III, pag. 57 urm. și 63 urm.

IORGU IORDAN